

MINDENES GYŰJTEMÉNY

I.

Tanulmányok
KÜLLŐS IMOLA
60. születésnapjára

Budapest, 2005
ELTE BTK Folklore Tanszék

ARTES POPULARES 21.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékének évkönyve
Yearbook of Department of Folklore, Loránd Eötvös University, Budapest

ISSN 0139-4649

Sorozatszerkesztő / Serial editor

VOIGT VILMOS

Szerkesztette / Edited by

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Népművészeti Kollégiuma

OTKA F 048440. sz. pályázat

Kiadja az ELTE BTK Folklore Tanszék

A kiadásért felel: Voigt Vilmos

Borítóterv, tördelés: Csörsz Rumen István

A szerkesztő munkatársa: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomdai munkálatok: TIMP Kft.

Másnak vettem feleséget

Férjpanaszok a 18–19. századi magyar közköltészetben*

A közköltészetnek sosem volt szigorú, kitapintható irodalmi vagy esztétikai programja. Ha mégis azt szeretnénk megragadni, hogy milyen szerepet vállalt az elit-irodalom és a szájhagyomány közé ékelt, átmeneti helyzetében, nyugodtan mondhatjuk: a műköltészetben megfogalmazott *egyéni élményeket* kellett összhangba hoznia az orális folklór világképével, amely elsősorban a semi-individuum *behegytesíthető*, bárki számára nyitott, újraélhető és -értelmezhető tapasztalataira épül. Ezt nemcsak a komoly műfajokban, hanem a mulattató hagyományban is megfigyelhetjük. Egyensúlyteremtő szerepköre nyilván nem egyik napról a másikra alakult ki. Sok ezer, hasonló hangulatú diákmulatság és mezővárosi lakodalom kellett ahhoz, hogy a magyar közköltészet megteremtse saját arculatát, melynek, mint tudjuk, két alapvető pillére: a didaxis és a szórakoztatás.

Az alábbiakban egy olyan műfajról lesz szó, mely főként a lakodalmi közönség mulattatására szolgált, a régies intő-oktató frázisok és a modernebb, személyes élménybeszámoló összehangolásával. Látni fogjuk, hogy a férjpanasz nemcsak felvonultatja a közköltészet poétikai rendszerének teljes eszköztárát, hanem a műfajok egymással folytatott párbeszédében is fontos szerepe van. Úgy is mondhatnánk: közköltészet a közköltészetben. Határovezetként viselkedik tehát, mely a vele „szomszédos” házassági csúfolók és komoly, didaktikus versek irodalmi hagyományát egyaránt magához vonzza és integrálja.

A műfaj előzményeit az ókorig visszakövethetjük. A férfiakon győzedelmeskedő asszonyok humoros archetípusa már ekkoriban igen elterjedt az irodalomban, gondoljunk csak a fokozatosan elsárkányosodó Héra istennőre, aki urát, a gyarlóságtól sem mentes Zeust gyakran állítja kínos helyzetek elé. A földi asszonyok közül olyan, sokat idézett portrék villannak szemünkbe, mint Arisztophanész *Lüszisztratéj*ának athéni matrónái vagy Szókratész kiállhatatlan, vén felesége, Xanthippé. A férjek szerepét éppúgy csak egy hajszál választotta el a nevetségestől, miként a királyokét. Arisztotelészről az egész ó- és középkor híresztelte, hogy

* Ennek a tanulmánynak eredetileg 1999 tavaszán kellett volna megszületnie, az *Ámor és mámor* c. konferenciára, melyet Sátoraljaújhelyen rendeztek. Az RMKT XVIII/4. kötet (*Közköltészet I., Mulattatók*) lektorálása nyomán azonban mesteremre, Küllös Imolára és rám sürgős, összetett feladatok vártak, így a tanácskozáson nem vehettünk részt. A téma rövid összefoglalása bekerült ugyan a kötetbe, de csak műfaji bevezetőként. Ideje tehát, hogy napvilágot lásson ennek kiegészítése is, mely részben előzménye volt az ott megjelent szövegnek.

Jelenlegi kutatásaimat az OTKA F 048440. számú pályázata támogatja.

felesége gyakran négykézlábra kényszerítette, s a hátán lovagolt. A szerelem mindenhatóságáról értekező Balassi Bálint szavaival:

Aristotelesnek mit használt bölcs esze,
Hogy szép felesége ötet megnyergelte...

A meglovagolt férj nemcsak a házassági hierarchiában csúszott hátra, hanem férfiúi minőségében is, s a derék filozófus innentől kezdve évszázadokon át előképe lett a másodrendűvé alacsonyított férfiaknak. A középkor irodalmában (a felszarvazásról szóló, tréfás anekdoták mellett) mindig jelen volt a komikum hátárára sodródó férfi, a lovagi költészet egyik kulcsszereplőjeként pedig a *gelős*, vagyis a féltékeny, megcsalt férj személyében. A vágáns versekben is akadnak nyomok, de mindenekelőtt a kora újkori közköltészetben válnak fontossá – a diáktársadalomban született költői formák és képek ekkoriban lépnek ki a szélesebb tömegek közé, javarészt a népszerű nyomtatványok útján. Küllös Imola a 17–18. századi angol ponyvairodalomból bőséges adatokkal igazolta a férjpanasz, illetve a dramatizált házastársi veszekedés műfajának jelenlétét. Adatait csaknem egész Európából továbbiakkal gazdagíthatnánk, célunk azonban a magyar nyelvű emlékek s a belőlük kiolvasható értékrend vizsgálata lesz. A külső nézőpontú, narratív jellegű asszony- vagy férjcsúfolók mellett ugyanis egyre gyakrabban találkozunk a monologikus, személyesebb, lírai hangvételű házastársi panaszdalokkal.

A férjpanasz – a fenti gazdag hagyományhoz képest – régi magyar költészetünkben elég ritka, bár rögtön hozzá kell tenni, hogy a mulattató műfajokat általában csak szórványos emlékek képviselik, s ebből messzemenő következtetéseket nem érdemes levonni. Tény, hogy a szerelmi dalok sokkal szélesebb körben, stílusrétegüket tekintve pedig nagyobb szórással maradtak ránk a 17. századból. A rangvesztett férjekről mindazáltal gyakran szó esik. A magyar szólásokban *Simon bíró* és *Anda Pál* nevével találkozunk leggyakrabban; Erdélyi János szavaival „mindkettő vigköltészeti alak”. Az első (Szirmay Antal magyarázata szerint) egy miskolci bíró volt a 16. században, „ki feleségének minden aszonyi munkát elvégzett”.¹ Szirmay már nem tudhatta, hogy ez nem egy valós személy neve, hanem egy régi, Luther által kedvelt német szójátékon alapul: „Sie ist der Mann”.² A másik, talán szintén beszélő nevű férfiú, Anda Pál mai fogalmaink szerint nem tűnik kigúnyolásra méltónak, hiszen „lovas kapitány és házas ember volt Miskolczon, s az 1598. 31. törv. cikk rendelete tiltván hogy asszonyok a táborral járhasanak, ő feleségét látogatni minden héten haza kéredzett. – Jelent felesége akaratán járó, papucs alatti férjet.”³ Ez az attitűd kulcsszerepet játszik a 18–19. századi közköltészetben is.

A férj- vagy feleségpanaszok a 16–17. századi műfajhierarchiában nem alkotnak külön csoportot. A férj kigúnyolására főként az asszonycsúfoló énekek szol-

1 Erdélyi J. 1851. 349–350.

2 L. e tanulmánykötetben Ács Pál írását!

3 Erdélyi J. 1851. 3.

gáltak, ám közel sem olyan árnyaltan, mint a későbbi panaszdalok. Szinte minden, amit erről az alműfajról tudunk, két szövegben koncentrálódik: a *Mint az útonjáró, ki két útra talál*, valamint az *Új hírt mondok, minden reá hallgasson*⁴ kezdetű versben. Az első egy másik műfaj, a tréfás intő-oktató énekek képviselője. Hőse, a házasulandó legény azon töpreng, vajon miféle asszonyt keressen. Végigsorolja a szépet, a gazdagot, a szegényt, az öreget és a tapasztalatlan fiataalt, ám mindegyikről le is beszéli magát, s minden versszakban másiknak jegyzi fel a legfontosabb hibáit. Nézőpontja nem legényre, hanem egy sokat próbált férjre vall, így a hallgató valójában a férjszerepből kap egy-egy strófányi kóstolót. A másik szöveg ezzel szemben egy narratív keretbe ágyazott, vígságtévő strófákkal körülvett monológ: egy öregember felidézi három feleségének tetteit, látszólag dicsekvő-dicsérő hangnemben, persze jól átlátható szidalmakkal. Az asszonyok tulajdonságai igen hasonlóak: mindhárman isznak, lusták, piszkosak, nem értenek semmihez. A férj mellőzése és a hűtlenkedés ezúttal nem szerepel a kifogások között. Mindkét verset átfűti viszont a humorba csomagolt tanító szándék; az elsőben panaszkodással, a másodikban – kissé meglekerve – tréfás dicsekvéssel téve személyessé az üzenetet.

A 18. század döntő áttörést hoz a kigúnyolt férfiak költői portréjában. Szinte valamennyi egykorú és későbbi magyar férjpanasz kulcsmotívumait megtaláljuk Amade László *Míg nőtlenységben folytattam életet* kezdetű versében. A költő jól ismerte a közköltészetet, sőt még a *Mint az útonjáró...* kezdetű verset is, hiszen kevéssel második házassága után apja, Amade Antal így dorgálja egyik levelében: „A házasság ugyan meg van, de amaz ének continentiáját ha considerálad: *Mint az uton járó ki két utra talál* etc. Bizony sok hijával és minden hijával vagy még.”⁵ Az apa egyébként *Mint páva jártam* kezdetű saját versével is előkészítette fia munkáját. A költő-fiú fanyar humorral megírt verse egyszerre vált előképévé a lakodalmi didaxisnak („magam próbáltam”-aspektusával) és a férjpanasz személyes, néha vallomásos alműfajának. Kétpólusú szerkesztése a párhuzamos képek segítségével domborítja ki a gondtalan, szenvedélyes legényélet és a tompa, ingerszegény (legfeljebb konfliktusoktól fel-felpezsdülő) házasság eltéréseit.⁶ Fontos megemlíteni, hogy kéziratos másolatai mellett 1796-ban Sándor István *Sokféljében*, majd 1804-ben Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* című szólás- és közköltészeti fragmentumtárában nyomtatásban is megjelentek részletei. Nem meglepő, hogy a vers retorikája és szerkezete (a derűs múlt és a borús jelen bemutatását követő fohászkodó strófák és zárszó) visszaköszön még a *Cigányok végső veszedelmének* ponyvahistóriájában is.⁷ Schiller Erzsébet felhívja a figyelmet egy olyan változatra is, mely a magyar – német politikai ellentétre van kihegyezve, s Mária Terézia-ellenes felhangok uralják.⁸ Amade második felesége, Weltzl

4 RMKT XVII/3, 42. sz.

5 1736. augusztus 3. Kiadása: RMKT XVIII/7. 28–29.

6 A vers kritikai kiadása: RMKT XVIII/7. 146. sz.

7 RMKT XVIII/4. 92. sz.

8 RMKT XVIII/7. 146/III. sz., 428–429.

Mária Paulina német asszony volt, a férfiattitűd megváltozása tehát kulturális kódváltásként is felfogható. Ettől már csak egy lépés a magyar nemzet és a német asszony, vagyis a királyné közti házasság metaforája...⁹

Amade László verse nem szigetként áll a 18. századi népszerű lírában. A köz-költészet és az iskoladrámák egyaránt arra utalnak, hogy a helyzetdalok poétikai rendszere a 18. század közepén kiszélesedik és kifinomul, a tragikus és komikus felhangok pedig elrendeződnek és különféle alműfajokat hoznak létre a megszállóduló műfaji hierarchiában. A narratív, de mindenképp *külső nézőpontú* csúfolók mellett egyre nagyobb tért hódítanak az *egyes szám 1. személyű* dalok. Ez utóbbiak a kigúnyolt személyt vagy csoportot összetettebben ábrázolhatják, mint a másik típusúak. Elég, ha csak a német- vagy cigánycsúfolókra gondolunk, ahol a helyzetdalok szereplői a magyar nyelv karikaturisztikus változatán beszélnek, ami maga is hemzseg a félrehallásoktól, néha valóságos freudi elszólásoktól.

Az efféle komplex csúfolók nemcsak egy személyt tűzhetnek céltáblájukra, hanem az egész viszonyt: a házasság vagy a társadalmi együttélés konfliktusait, s mindezt olyan finom dramaturgiával állítják elénk, mintha csak egy papírszínházba pillantanánk be. A pipogyaságáról mesélő, megvetettségét panaszoló férfi egyszerre teszi nevetségessé önmagát, a bajok forrásának kikiáltott feleséget s voltaképp az egész házasságot. A férjpanaszt az asszonycsúfolók gazdag hagyománya is megtermékenyítette, a tartalom továbbfordításának, valamint a didaxis foko­zásának igényével.

Ugyanez játszódhatott le egy másik humoros panasz­műfaj, a vénlány-csúfolók körében, melyek gyakran kerültek be az iskolai színjátékokba. A férjpanaszok azonban jóval árnyaltabb, résztvevőbb alaphangon szólnak, mint amazok. Ebben kétségkívül része volt a hallgatóság férfiközpontú értékrendjének, mely szolidárisabb a póruljárt férjjel, mint a szükséges rossznak kikiáltott asszonnyal.¹⁰ A másik ok, hogy a *helyzetbe* ágyazottság, a dramaturgiai keret (hiszen a házasság valóban többszemélyes, kölcsönhatásokra épülő folyamat) sokkal erősebben motivált és meggyőzőbb a vénlányok sajátos, mondhatni szélsőséges individualizmusánál, akik éppenséggel az olyan kapcsolatokra áhítoznak, melyekből a bús férfiak menekülni akarnak...

A 18–19. századi férjpanaszok zömét Küllös Imolával közösen már kiadtuk az RMKT XVIII. század 4. kötetében, s ez a korpusz elég jó háttére lehet a műfaj seregszemléjének. Kiegészítésképp – a teljesség igénye nélkül – néhány későbbi verset is bevontam az elemzésbe. Érdemes tehát összesíteni a benyomásokat, bár a széles repertoárban nyilván egymásnak ellentmondó értékek is megtalálhatók. Kezdjük a vizsgálódást a férfi portréjával! A saját szavaival és tetteivel jellemzett férj személyisége többnyire árnyalt, de karikaturisztikus. Kizárul az arche-

9 Egy távoli analógia: Szeberényi Lajos a 19. század derekán egy olyan szlovák férjpanaszt közöl – nyilván Kollár nyomán –, melynek hőse egy magyar lányt vett feleségül, akivel sem karaktere, sem szokásai nem egyeznek, s így a zsarnok asszony képében a magyarok úrhatnak alkatát is kigúnyolja (Szeberényi L. 1866. 206. sz.).

10 Szilágyi Márton nemrégiben részletes elemzését adta a férfitársaságok poétikai hatalmának és hagyományának (Szilágyi M. 2003).

típusokból, hacsak a sánta Vulcanust nem tekintjük előképnek. Se könyörgés, se fenyegetés nem fog a győzedelmes asszonyon, hiszen az érzelmi csatát testi fölényrel megerősítve is megnyeri. A megnyergelt férfi: megtűrt, leselejtezett alak, „kiszolgált, ócska fétis”. Szirmay Antal egész sorozatát idézi a házasságban vere-séget szenvedett férfiakra szóló fordulatoknak, aki *feleségének felette engedő, fele-ségétől féltő, felesége után járó*, csúfneve tehát *kontyot feltévő férfi, Simon bíró, Anda Pál hadába való*, végül Beniczky szavaival riogatja az olvasót: *Jaj annak az háznak, hol tehén bikának jármat vethet nyakába!*¹¹ Olyan tehát a panaszkodó férfi, mintha ne-mének minden erényétől és erejétől megfosztottak volna. Jellemző azonban, hogy néhány szövegben aztán hirtelen fordulattal visszanyeri férfi képességeit, s végül kemény leckékkel oktatja ki (értsd: kegyetlenül eltángálja) feleségét, hiszen ez az egyetlen orvossága a rossz asszonynak.

A régies, oktató szándékú férjpanaszok közös vonása a *nézőpontsúrités*. Ha ugyanis jobban megvizsgáljuk az asszony felsorolt hibáit (pl. a *Bánom, hogy meg-házasodtam* kezdetű szövegcsaládban),¹² többnyire olyan személyiségrajz tárul elénk, mely egymást kizáró elemeket is tartalmaz. Aligha hihető, hogy a feleség *egyszerre* elhanyagolt és kacéran öltözködő. Igen valószínű, hogy toprongyos, kócos állapotban másik férfiakra sem kell a hűtlen asszony, akárhogy pogá-csázza őket, nem beszélve a mellette síró gyerekekről, akik néha még otthoni gönceit is összerondítják. Hát lehet itt legényeket fogadni...? A nóta szerint igen, hiszen mihelyt kilép a férj a házból, rögtön „Laci ül fel az ülőre”. Egyre világó-sabb, hogy az asszony otthoni szerepe mennyire elüt attól, amit a külvilág felé mutat. Ki kell lépnie a házasság élményköréből ahhoz, hogy vonzó női mivoltát megélhesse – ezáltal megfosztja tőle férjét, akinek mindezt esküvéssel ígérte. Más kérdés, hogy a külvilágban forgolódó, kocsmázni járó asszonyoknak e szö-vegek épp azt vetik szemükre, hogy uruk pénzéből isznak, ha pedig elfogyott, a ruháikat is eladják egy pint borért, ami – valljuk be – már akkor sem járult hozzá különösebben a vonzerőhöz. A férj tehát jogosan nyújthatja be a számlát az otthoni hűtlenkedésért, a külvilágban megélt kalandokért és saját mellőzött-ségeért. Az viszont, hogy a vers egyszerre mutat egy házisárcányt és egy riban-cot, leginkább azzal magyarázható, hogy az elbeszélő és a hallgató egyaránt átengedi magát a kapcsolati krízis megtört, egyoldalú értékrendjének, s ezzel szükségszerűen polarizálja a fő vétkesnek kikiáltott asszony személyiségét, már-már a hihetőség határáig feszítve a tréfás oktatás szempontját. Míg a 17. századi előzményekben mindezt a sok negatív tulajdonságot *külön* személyek-nek osztotta szét az énekmondó – például a három exfeleségnek –, addig az újabb keletű dalok tölcsekszerűen összegyűjtik őket, s *egyetlen* szereplő nyakába zúdítják.

A fenti típus csak egyik csoportját alkotja a férjpanasz műfajának. Míg a *Bánom, hogy megházasodtam* kezdetű dalt egy táncos dallamra énekelték, mely ez-által az egész mondanivalót valamelyest feloldja, legalábbis groteszk vigyorgás-

11 Szirmay A. 51.

12 RMKT XVIII. 4. 60. sz.

ra ingerel, addig a *Bujdosol, árva legény* kezdetű ponyvavers a *Vígan élem világom* nótájára született, mely – vidám címe ellenére – egy lassú magyar tánc, a verbunkos zene egyik híres témája. A vontatott dallam egy személyesebb, irodalmibb szöveggel párosul, melyben az intő-oktató karakter is megmarad. A férfi portréja sokkal árnyaltabb, mondhatni: modernebb, mint a korábbi versekben. Amiatt, hogy rossz asszonyt választott, csak saját magát okolja, hiszen a szerelem elvette az éleslátását, neje pedig lánykorában nem adott okot a gyanúra. A feleség a fentebb tapasztalt módon kétarcú: míg férjéhez nincs egy jó szava, folyton dorgálja, parancsolgat neki, s elutasítóan viselkedik vele az ágyban, addig a vendégeket s azokat, akikhez ő betér, mindennel kényezteti, rájuk pazarolván összes kedvességét. Ura mégis csupán a mellőzöttséget, a méltánytalanságot veti szemére, nem minősíti nejét kurvának. Önmagát is másként határozza meg, a nosztalgiával idézett udvarlási időszakot (egy beteljesült, de még nem formalizált viszonyt) pedig fölébe helyezi a jogilag ugyan rendezett, de szeretet és tényleges kapcsolat nélküli házasságnak. A kettősséget ezúttal nem a *boldog legényélet* és a *házasság/kapcsolat* ellentéte, hanem az asszony otthoni és külvilági szereplése közötti nézőpont-váltogatás érzékelteti:

Maga eszik csömögét,
Hol töpörtyűt, hol csörgét.
Amit akar, azt iszik,
Mert szavára megviszik.
Nékem pedig fél keletlent vet ölembe,
És egy korsó állott vizet ad kezembe.¹³

A közköltészeti észjárást ebben a finom iróniával átszőtt dalban is tetten érhetjük. A didaktikus sorok mellett igen fontosak a strófákba beépülő proverbiumok, melyek saját hálózatot alkotnak a versben:

Könnyebb volna a rák hátán Bécsbe menni,
Mintsem ötöt egy szép szóra reávenni. [...]

Könnyebb volna az oroszlányt leültetni,
Mintsem ennek vad nyelvére závárt vetni.

Ezt a fajta férjpanaszt tehát a régies, közmondásokra épülő beszédmód és a modernebb, individuális nézőpont éppúgy jellemzi. A szeretethiányra egyébként más versek is panaszkodnak:

Kincsem, feleségem,
Mért nem szeretsz engem?
Lám, akkor szeretted,
Mikor hozzám jöttél,
Jaj, kincsem, feleségem!¹⁴

13 RMKT XVIII. 4. 67. sz.

14 RMKT XVIII. 4. 62. sz.

Ugyanez a szituáció tárul elénk egy tréfás, ponyván kiadott dalban is, ám szerencsére fordított nézőpontból. Az *én Katóm éjjel-nappal pöröl vélem* kezdetű, 18. század végi versünkben a férj otthon ugyan hasonlóan durcás „maszkot” visel, mint zsémbes, öreg felesége, az élet mégis kárpótolja, hiszen a bíróné és a csaplárosné, akikhez titkon el-ellátogat, gondját viselik. A fent idézett másik ponyva-vershez hasonlóan párhuzamosak a félstrófák, s az ungarasca-elvű dallam *frons* és *cauda* része közti metrikai és tematikus eltérések jól érzékeltetik a kettős életformát:

Az én Katóm húsvétkor is lencsét főz még,
Kalács alá a kemencém csak ritkán ég;
Mégis falok pecsenyét,
Ha olykor a bírónét
Cirolgatom, ijú,
Cirolgatom, ijú,
Cirolgatom, ijú!¹⁵

A megcsalás élménye mindent maga alá gyűr egy 19. század eleji panaszdalban, ahol a nyilvános megszégyenülés is sújtja a férfit:

Halld meg, pajtás, panaszimat,
Hadd panaszlom bajaimat:
A feleségem nem szeret,
Egy gaz huncfutért így megvet,
Jaj, de bánom!

Intettem már sok szép szómmal,
Édesgető szavaimmal,
De ez neki semmit nem ér,
Míg támad benne a rossz vér,
De sajnálom!

Szeretője egy mészáros,
Tudja azt az egész város.
Ajtó megébe nem záros,
Feleségem véle páros,
Jaj, de káros!

Jaj, de bánom, be sajnálom,
Hogy mást szeret az asszonyom!
De én arról nem tehetek,
Tudom, holtig veled leszek.¹⁶

A férjpanaszok másik poétikai iránya az epika felé viszi el a panasz lírai hangnemt. Ide sorolhatjuk a régies, oktató balladák képviselőjét, *A gazdag feleséget*. A 18. század végéről már ennek is több változatát ismerjük, közös vonásuk, hogy az *N+1* dramaturgiai elvén, soroló-szerkezettel állítják elénk a férjet, aki különböző ajándékokkal kedveskedik feleségének – hasztalan –, végül a gyengeség helyett az erőszakot választja, s egy pálcával jól elveri az asszonyt, megtanítván, ki az úr a háznál. Ugyanezt ajánlják a rossz asszony orvosságáról szerzett énekek és a házastársi veszekedések is, melyek dramatikus eszközökkel állítják elénk a házassági csatáit. Ezekről bőséges elemzést ad Küllös Imola tanulmánya,¹⁷ illetve az RMKT-hoz írt jegyzeteink, így itt csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy az

15 RMKT XVIII. 4. 66. sz.

16 *Makói énekeskönyv* (1826 előtt, Stoll B. 2002. 1267. sz.) – A továbbiakban csak a megszokott *Stoll + sorszám* alakban hivatkozunk a kéziratokra.

17 Küllös I. 2004. 65–85.

egyik régies szöveg, az *Ó, gonosz szerencse, be megjátszódtatál* éppen a magányos férfi panaszával kezdődik, s csak aztán ront rá a mérges asszony, aki először látványosan pocskondiázza, kiprovokálván a verekedést, majd adáz küzdelemben végül a férfi kerekedik felül. Más „házaspárbajok”-ra a panasz nem jellemző, illetve inkább az asszony szájába adják a verselők; ilyenkor a férj egyértelműen devinans, alkoholista, nem törődik az éhező családjával – végül azonban ugyanúgy elkalapálja az asszonyt, mint a fenti szöveg pipogyának minősített hőse, aki hátránnyal indul a küzdelemben. Az ő figurája inkább a vígballadai *Gazdag feleség* férjére emlékeztet.¹⁸

Még egy fontos témakört érintenek az „egyirányú” férjpanaszok: a vén feleségű fiatal férfi szenvedését. Az asszonyok kigúnyolását itt a vénasszonycsúfolók motívumai váltják fel. A vonzerejüket végképp elvesztett, visszataszító nők az italhoz menekülnek, s urukat minden vagyonából kiisszák. Ha Csokonai *Karnyónéjának* közköltészetté váló dalára gondolunk (*Szeme nem sír, mégis nedves*), mindjárt világossá válik, hogy itt szintén többszereplős játszma rejlik. Miért is vesz magának vénlányt vagy vénasszonyt a szerencsétlen férfiú? Nyilván az örökség reményében, kettejük viszonyában tehát fel sem kell merülnie szerelemnek vagy effélének. A férj tervét azonban megzavarják, hiszen nemhogy ő örökölné, hanem még ki is semmizik – még rosszabbul jár, mintha fiatalabb (s talán mégiscsak megszeliídhető) feleséget választott volna. Az *érdekházasság*ból átléptünk az *érdekvesztett házasság*ba. Innen tényleg csak a katonaság, jelképesen az önmagába visszazáruló, Mars istennek hódoló férfiidentitás jelent kiutat.

A feleség elvesztésén, mint láttuk, a 17. századi összövegek könnyen túltették magukat. Hasonlóak a 18–19. század tréfás siratói, ahol a megözvegyült férj formai szempontból a legkomolyabb gyász hangján bánkodik. Elgondolkodtató, hogy a siratozás ma leginkább női műfaj, a férfiak szájában ez már önmagában is idegenül csenghetett a régi közönség számára. Az igazi tréfa azonban a sorok, illetve szavak mögött bújt meg. A *Megholt feleségem, satis tarde quidem* kezdetű, magyar–latin, illetve szlovák–latin változatban terjedő paródia anyanyelvi sorai a szélesebb hallgatósághoz szólnak, s az asszony régi jó tulajdonságait idézik, latin párjaik viszont épp az ellenkezőjét sugallják, kiforgatják és eltérítik a magyar sorok mondanivalóját. A panasz így – a latinul értő, iskolázott férfitársaság számára – megkönnyebült, örvendező dalba fordul át, anélkül, hogy a műfaj kereteit át kellene lépni.¹⁹

A 18. századi közköltészet műfaji-tematikus rendszerében 1820 táján már egyértelműen a bomlás jelei mutatkoznak. Ebben azoknak a vándorstrófáknak volt kiemelkedő szerepük, melyek korábbi, egységes retorikájú, hosszabb versekből szakadtak ki, s mintegy esszenciaként őrizték annak legfontosabb üzenetét olyankor is, amikor már kontaminált strófaláncokba, füzerekbe rendeződtek. Az ilyen versszakok vagy sorpárok többsége szerelmi, ritkábban mulatódalokból szakadt ki, s ezt a karakterüket új helyzetben is megőrizték. Akadnak azonban köztük férjpanasz-töredékek is, mint például az alábbi strófa:

18 RMKT XVIII. 4. 61. sz.; Csörsz R. I. 2003. 45.

19 RMKT XVIII. 4. 150. sz.; Küllös I. 2004. 236–239.

Én húzom vonom az igát
Máss eszi meg a pogácsát
Feleségem hűségtelen
Más fekszik az én hejemen.²⁰

Végül lássunk egy egészen más karakterű panaszt is! A férjek karikatursztikus portréját egy 19. századi szövegcsalád új nézőpontból tárja elénk. Az alábbi dalban a feleség nem nevezhető frigidnek, s épp azzal ad okot a panaszra, hogy „legényes a szedtevette”. A munkában elfáradt férfi azonban nem tudja kielégíteni az asszonyt, aki szüntelen nyaggatja egy kis ez-azért:

Feleségem ne bolondozz
Ne bolondozz mert kárt okoz
Majd kilentz holnapok mulva
Meg siratod elájulva

Ti pedig kuláncs modjára
Estek az ember nyakára
Mind addig kaparáztok ott
Mig nem kaptok friss falatot

Mi Férjfiak minden estve
Fülünk farkunk le eresztve
Jövünk haza nagy bádjtattan
A munkáról el fáradtan

Ti nektek *soha* sem elég
Mindég mondjátok hogy nő még
Ha az ember nem jól piszkál
Az orrotok is félre áll.²¹

Végezetül érdemes összegeznünk a tapasztalatainkat. Hogyha négyszög alakban ábrázolnánk a házastársi panaszok attitűdjét és a nemi szerepek összefüggéseit, hamar kiderülne, hogy a mennyiségi arányok rombusz alakúvá torzítják ezt a látszólag statikus alakzatot. Két ellentétű csupán néhány szöveget találunk, míg az ellenkező oldalon jóval többet. Míg a komikus férjpanasz és a tragikus asszonypanasz műfaját széles stílári és tartalmi variánskör képviseli, alig találunk komoly férfi- és tréfás asszonypanasszal. Az előbbieket inkább a keservek általános érvényű motívumaival keverednek, máskor a szerelmi költészettel, az utóbbiak pedig az asszonycsúfolók részleteivel. A feleségek panaszaiban – bár érvkészetük hasonlít a férfiakéra – sokkal erősebb a valódi kesergés, a reális tények fölötti jogos bánkódás, melybe éppúgy intő-oktató szólások vegyülnek. A lakodalmi szokásdalok közt is nagyon korai példáink vannak a párta-, vagyis leányság-sírató versekre. Némelyikük ponyván is megjelent, s ezzel országos terjesztéshez jutott.²²

Mintha egy láthatatlan etikai-poétikai konvenció rajzolódna ki: a komoly, hitelt érdemlő panaszdalok a férfitársadalom szereplőit (diákok, katonák, parasztok

20 Vári Szabó Sámuel-ék. (1834, Stoll 803. sz.) Nota 201., 4. vsz. (a dal kezdősora: *Kimentem én a szőlőbe...*).

21 Vári Szabó Sámuel-ék. (1834, Stoll 803. sz.) Nota 156. Trágárabb változata (különös tekintettel a 2/2. sorra): *Felvidító VI. Nóták II.* (1824, Stoll 720. sz.) 62. sz.

22 Az egyik legszebb, több műfajt érintő vers a *Jaj nekem, szegénynek, árva idegennek* kezdetű, párta-sírató asszonypanasz, melynek több ponyvakiadását ismerjük. VÉV 100. sz.

stb.), valamint a házasságba zárt asszonyokat illetik meg. Mindenki más *önmagában is nevetséges, ha siránkozik*. A férj — még balsikerű házasságának színpadán is — győztes, domináns tényező, tehát ha panasza nyitja száját, rögtön minősíti saját erejét, hiszen ez maga a leggyőzötttség beismerése. Ha a metaforát kiszélesítjük, arra a következtetésre jutunk, hogy a közköltészet a férfi számára a társadalmat, az asszonynak pedig a családot jelölte ki „küzdőtérként”, s az ott elszenvedett sérelmeket joggal teheti szavá.

A férjpanaszokban másrészt ott bujkál a kimondatlan tézis: *a házasság nem más, mint a szerelmi viszony negatívja*. Ez annyira erős képrendszer, hogy ha jobban megvizsgáljuk, az egykorú szerelmi líra teljes motívumkincsét megtalálhatjuk itt — alapjaiban kiforgatva. Néha azonban szó szerint életre kelnek, bagatellizálva: a könyörgés, a feleselés, a fenyegetés, a hierarchia-küzdelem egyaránt a sokszorosan meghaladottnak tűnő, az irodalomban mégis hosszú életű lovagi szerelem-koncepció rangsorát idézi, parodisztikus körülmények között. Visszakanyarodva Anda Pál figurájához: a feleségét szeretőként szerető (modern) férj azért anakronisztikus, mivel a házasság keretei között is fenntartja az udvarló archetipusának magatartásformáit, s ezért kiszolgáltatottnak és nevetségesnek ítélik. Holott ő nem tesz mást, mint szó szerint veszi a szerelmi ígéreteket — a férjpanaszok szereplői pedig ugyanezt várják el illúzióvesztett, régi játszmáiból kilépő feleségüktől. Az örömeért vívott csaták helyét azonban átveszik a túlélésért vívott csetepaték, s az egyetlen dolog, ami ezt az összetett élményt feloldhatja, a keserű öngúny, a mások okulását és a boldog házasságban élő barátok szórakozását szolgáló humor.

Irodalom

Csörsz Rumen István

2003 Népballadáink egyik forrásvidéke: a közköltészet I. *Néprajzi Látóhatár*, XII. (2003), 3–4. sz. 31–50.

Erdélyi János

1851 *Magyar közmondások könyve*. Pest.

Küllös Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest.

RMKT XVII. = Régi magyar költők tára, XVII. század

3. *Szerelmi és lakodalmi énekek*. S. a. r. Stoll Béla. Budapest, 1961.

RMKT XVIII. = Régi magyar költők tára, XVIII. század

4. *Közköltészet 1. Mulattatók*. S. a. r. Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, 2000.

7. *Amade László versei*. S. a. r. Ajkay Alinka, Schiller Erzsébet. Budapest, 2004.

Stoll Béla

2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. 2., jav. és bőv. kiadás. Budapest.

Szeberényi Lajos

1866 *A hazai nem-magyarajkú népköltészet tára*. I. Tót népdalok. Pest.

Szilágyi Márton

2003 „Alkalmatosságra írott versek”, avagy vidám férfikompániák humora. Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Bárka*, 5. 53–62.

Szirmay Antal (Antonius)

1807 *Hungaria in parabolis sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum*. [2. kiadás.] Buda.

VÉV = *Világi énekek és versek* (1720 – 1846)

Vál., szöv. gond. Csörsz Rumen István, utószó Küllös Imola. (A magyar költészet kincsestára, 97). Budapest, 2001.

Függelék

Az alábbi, erdélyi férjpanaszt az RMKT XVIII. 4. kötetének lezárása után találtam. Ez úton pótlólag, betűhíven közlöm, hiszen egy kiterjedt szövegcsalád egyik leghosszabb, egyedi strófákat is tartalmazó tagja. Rokonait l. 60. számmal.

Benedek Elek kolligátuma (XVIII–XIX. század) Stoll 1207. sz. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár 5616. 56–57. *Mas*.

1.	Banom hogy meg házasodtam,
nyűget nyakamba fagattam.
Haj dinom danom
mind örökké bánom	5.	Ha mondom néki hogy halgas.
már azt mondja hogy ne Ugass.
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
5	hazasságom	25	<i>Házasságom</i> .
2.	Ordóg győzi a vendéget.
másnak tartok feleséget.
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>	6.	Három hete hogy elvettem.
Sir agyermek már mellettem
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
10	<i>Házasságom</i> .	30	<i>Házasságom</i> .
3.	Reggel fel kél tiz orakor.
haja olyan mint a bokor.
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>	7.	Ha tőrik tsupra fazaka.
annak is én <i>vagyok oka</i> .
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
15	<i>Házasságom</i> .	35	<i>Házasságom</i> .
4.	Még alig nyílt ki a szeme,
már nézi a czéger merre.
hoj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>	8.	Másakat tart pogátsával,
engem pedig fokhagymával.
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
20	<i>Házasságom</i> .	40	<i>Házasságom</i> .

9.	Pinklit [!] köt az homlakara
párnát ragaszt a farára
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
45 <i>Házasságom.</i>	13.	Zóróg morog a putzikba.
hogy nem mehet a lagziba
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
65 <i>Házasságom.</i>
10.	A kortsomát gyakran járja
a mi van [is] oda hargya.
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
50 <i>Házasságom.</i>	14.	A szövés fonást szereti:
tsak hogy a kendert égetni
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
70 <i>Házasságom.</i>
11.	Mások mondatták felölle.
szép menyetske lesz belölle
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
55 <i>Házasságom.</i>	15.	Mikor leány sinoron jár.
ferjhez mégyen huros madár
Haj Dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
75 <i>Házasságom.</i>
12.	Most már azt monják felölle,
hires kurva vált belölle
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
60 <i>Házasságom.</i>	16.	Haddel hát <i>a rozsztat</i> venni
kezdgy inkább egy jot keresni
Haj Dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
80 <i>Házasságom.</i>
	17. Mert ki ezeket próbáltad.
ez éneket el mondhatod,
Haj dinon danom
mindörökké bánom
85 <i>Házasságam</i>		